

PSYCHOLOGIA / PSYCHOLOGY

KRYSTYNA SKARŻYŃSKA

SPRAWIEDLIWOŚĆ JAKO KRYTERIUM OCENY SYSTEMU EKONOMICZNO-POLITYCZNEGO*

1. Wprowadzenie

Sprawiedliwość jest pojęciem ze sfery moralności, używanym w różnych kontekstach przez ludzi w różnych kulturach, w różnym wieku, prostych i wykształconych, prawicowych i lewicowych, konserwatystów i liberalistów. Czasem jednak odwołujemy się do sprawiedliwości dla usprawiedliwienia zachowań i decyzji niemających z moralnością wiele wspólnego bądź ocenianych przez inne właśnie jako niemoralne. Mamy np. do czynienia ze swoistą racjonalizacją agresji, gdy mówimy „Sprawiedliwie mu przylał, zasłużył na karę”. Także ruchy społeczne, partie i systemy polityczne chętnie wykorzystują pojęcie sprawiedliwości do uzasadniania swoich decyzji.

Psychologowie od lat badają subiektywny sens sprawiedliwości. Wykazują, że to, co dla jednych jest sprawiedliwe (np. równościowy podział zysku wypracowanego w firmie), dla innych jest niesprawiedliwe (bo oni uważają, że tylko podział uwzględniający indywidualny wkład pracy jest sprawiedliwy). Nawet ów „wkład” może być rozmaicie rozumiany: dla jednych to liczba godzin pracy czy wysiłek fizyczny, dla innych – odpowiedzialność za efekty realizowanych zadań¹. Nasze sądy o tym, co jest, a co nie jest sprawiedliwe, nie są chaotyczne. W dużej mierze zależą od akceptowanych orientacji społecznych i od roli, jakie pełniemy w życiu zawodowym i obywatelskim. Badacze amerykańscy przekonująco pokazali, jak preferencje wobec ważnych decyzji, w których wybiera się

KRYSTYNA SKARŻYŃSKA, prof. zw., dr hab., pracownik naukowy Instytutu Psychologii Polskiej Akademii Nauk i Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej w Warszawie; e-mail: kskarzynska@psych.pan.pl

* Badanie zostało sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/09/B/HS6/03071.

¹ M. Deutsch, *Distributive justice: A social-psychological perspective*, New Haven 1985; J. Haidt i S. Kesebir, *Morality*, w: *Handbook of Social Psychology*, red. S. Fiske, D. Gilbert i G. Lindzey, New York 2010, s. 798–832; M. Lerner, *The justice motive: Where psychologists found it, how they lost it, and why that may find it again*, „Personality and Social Psychology Review” 7(2003), s. 388–399; G. Mikula (red.), *Justice and social interaction. Experimental and theoretical contributions from psychological research*, Bern–Stuttgart–Vienna 1980; K. Skarżyńska, *Orientacja egalitarna i nieegalitarna*, w: *Orientacje społeczne jako element mentalności*, red. J. Reykowski, K. Skarżyńska i M. Ziółkowski, Poznań 1990, s. 139–158.

między potrzebami lokalnych środowisk czy indywidualnych osób a szeroko rozumianych „zasług” odbiorców tych decyzji oraz oceny sprawiedliwości tych decyzji, zależą od poziomu orientacji na dominację społeczną oraz pełnionej roli². Felicia Pratto i jej koledzy prezentowali różne sytuacje, w których decydenci mogą kierować się jedną lub drugą z tych zasad, a uczestnicy badania proszeni byli o ocenę sprawiedliwości obu rodzajów decyzji w każdej z opisanych sytuacji. Niżej podajemy trzy przykłady takich par (zostały one później użyte także w naszym badaniu).

1. Jedna z dwóch publicznych szkół w mieście X ma być zamknięta. Brane są pod uwagę dwie szkoły. Szkoła A ma wielu nieprzeciętnie zdolnych uczniów, uzyskujących wysokie wyniki w szkolnych testach, wygrywających olimpiady naukowe. Jest ulokowana w sąsiedztwie innych dobrych ośrodków edukacyjnych i kulturalnych (muzeum, teatr, dwa dobre kina). Szkoła B ma wielu uczniów o słabych wynikach testów, rzadko ktoś z jej uczniów wygrywa jakiś naukowy konkurs. Jest ulokowana w dzielnicy, gdzie nie ma żadnych innych szkół ani ośrodków kultury. Zamknięcie której ze szkół jest bardziej sprawiedliwe?

2. Dwaj studenci zwrócili się do profesora M. z prośbą o rekomendację. Profesor jest bardzo zajęty, ma czas na przygotowanie tylko jednej opinii. Jeden ze studentów (A) jest wyraźnie najlepszy w grupie, dobrze znany na uczelni; inni profesorowie także mogą mu napisać rekomendację. Student B jest dobry, ale niedawno zmienił uczelnię, nie jest jeszcze znany innym profesorom. Któremu studentowi należałoby napisać opinię, żeby było sprawiedliwie?

3. Aby zmniejszyć wydatki, musisz zrezygnować z prenumeraty jednej z lokalnych gazet. Jedna z nich (A) jest wydawana przez młodego chłopaka, który wprawdzie spóźnia się czasem z przygotowaniem materiałów do druku, co skutkuje niewielkim opóźnieniem w dostarczaniu tej gazety do czytelników, ale dochód z całego przedsięwzięcia stanowi poważne wsparcie dla jego rodziny, która odbudowuje ogród, zniszczony niedawną powodzią. Druga z gazet (B) także jest wydawana przez młodego człowieka, ukazuje się bardzo punktualnie. Wydawca ma także inną pracę, przynoszącą mu poważne dochody. Rezygnacja z prenumeraty której gazety jest bardziej sprawiedliwa?

Im silniej badani akceptowali hierarchiczny porządek społeczny i im bardziej przypisywali członkom słabszych grup społecznych odpowiedzialność za ich trudne położenie, tym jako bardziej sprawiedliwe oceniali decyzje oparte na kryteriach merytokratycznych, czyli na „zasługach”, czy „wkładach” osób bądź instytucji, których dotyczyły te decyzje (w pierwszej i drugiej z opisanych wyżej sytuacjach wybierali więc jako sprawiedliwszą decyzję A, natomiast w sytuacji trzeciej jako bardziej sprawiedliwą oceniali decyzję B).

Gdy w badaniu uczestniczyli pracownicy banków (podejmujący m.in. decyzje o udzielaniu pożyczek na różne inwestycje) oraz członkowie lokalnych samorządów i pracownicy fundacji pozarządowych, okazało się, że ci pierwsi wyżej

---

² F. Pratto, J. Sidanius, L. Stalworth, L. i B. Malle, *Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes*, „Journal of Personality and Social Psychology” 67(1994), s. 741–763.

szacują sprawiedliwość decyzji opartych na merytokracyjnych zasługach, natomiast pozostali wyżej oceniali sprawiedliwość decyzji opartych na potrzebach osób czy środowisk, których dotyczyła decyzja. Wyniki polskiej replikacji tego badania, prowadzonego wśród studentów, którzy proszeni byli o wyobrażenie sobie, iż są w roli pracownika banku, samorządowca czy pracownika fundacji, były podobne³.

Na podstawie tych i wielu innych badań można więc twierdzić, że odwoływanie się do określonych kryteriów sprawiedliwości ma swoje społeczno-psychologiczne podstawy i pełni ważną funkcję uzasadniającą moralnie, a często raczej psychologicznie racjonalizującą czy usprawiedliwiającą podejmowane decyzje alokujące w określony sposób jakieś dobro materialne lub społeczne. Ludzie potrzebują takiego usprawiedliwienia, bowiem nie tylko znosi ono część osobistej odpowiedzialności za konsekwencje podjętej decyzji (gdy „postępuję zgodnie z ogólną normą sprawiedliwości” – nie można mi zarzucić stronnictwa, bądź złej woli), ale także jest motywowane wewnętrzną potrzebą postępowania zgodnie ze społecznymi normami grupy, z którą się identyfikuję.

Pojęcie sprawiedliwości jest używane nie tylko przy ocenie konkretnych decyzji i innych zachowań interpersonalnych, ale także służy do oceny systemów społecznych, politycznych i ekonomicznych. Temu zagadnieniu poświęcone są nasze badania, które zostaną szerzej przedstawione w tym artykule.

2. Sprawiedliwość systemu społeczno-politycznego i jej związki ze schematami świata społecznego

Każdy porządek społeczny i polityczny podlega społecznym ocenom nie tylko z punktu widzenia jego sprawności w radzeniu sobie z problemami i zaspokajaniem podstawowych potrzeb obywateli, ale także ocenom moralnym. Zwykli ludzie, ale także filozofowie polityki, politolodzy oraz politycy (przynajmniej niektórzy) dokonują ewaluacji systemów także ze względu na to, w jakim stopniu są one zgodne z cenionymi społecznie wartościami. Socjologowie używają w tym kontekście terminu „moralna (lub społeczna) legitymizacja systemu”, który oznacza uznanie przez społeczeństwo prawomocności danego porządku na podstawie przekonania, że jest to ład sprawiedliwy, słuszny, właściwy i dlatego zasługuje na szacunek i obronę⁴. Społeczna legitymizacja systemu przejawia się w uznaniu, że instytucje i ludzie pełniący ważne funkcje w danym porządku społeczno-politycznym dobrze służą całemu społeczeństwu, a nie tylko wąskim grupom, że zasady ich działania są zgodne z podstawowymi wartościami

---

³ K. Skarżyńska, *Zasługi czy potrzeby? Oceny sprawiedliwości decyzji alokacyjnych. Raport z badań*, Instytut Psychologii PAN, Warszawa 2008.

⁴ S. Lipset, *The political man. The social bases of politics*, New York 1960; J. Habermas, *Communication and the evolution of society*, Boston 1979; A. Jasińska-Kania, *Moral values and political attitude*, w: *Social and moral values. Individual and societal perspectives*, red. N. Eisenberg, J. Reykowski i E. Staub, Hillsdale, New York 1989, s. 279–310; R. Lane, *Political ideology*, Oxford 1962.

i normami społeczeństwa, że obywatele otrzymują to, co im się słusznie należy, a prawo jest w odczuciu społecznym równe dla wszystkich i sprawiedliwe oraz egzekwowane. Implikacją moralnej legitymizacji systemu jest społeczne przekonanie, że warto być lojalnym wobec systemu, aktywnie podtrzymywać go i doskonalić (płacić podatki, uczestniczyć w wyborach, działać społecznie oraz bronić jego zasad, gdyby coś lub ktoś je atakował). Ponadto badania różnych społeczeństw wykazują, że przyjemniej żyje się w takim systemie, który jest szeroko moralnie legitymizowany. Co więcej, ludzie są bardziej skłonni znosić trudy codzienności i swoje gorsze położenie ekonomiczne czy społeczne, jeżeli sądzą, że aktualny porządek społeczny jest moralnie prawomocny, zgodny z ich wartościami⁵.

Psychologowie dostrzegają także ciemniejsze strony społecznej legitymizacji aktualnego porządku społecznego i ekonomiczno-politycznego, związane z obroną własnego miejsca w tym porządku i akceptacją istniejących nierówności. Na przykład w USA i w społeczeństwach zachodnioeuropejskich osoby przekonane o moralnej prawomocności systemu obwiniają ofiary tego porządku: akceptują negatywne stereotypy grup wykluczonych, biednych, należących do różnych grup mniejszościowych, którym źle się w danym systemie dzieje⁶. Wiele badań dowodzi związku moralnej legitymizacji demokratycznego kapitalizmu z konserwatyzmem oraz z akceptacją hierarchicznych relacji społecznych (mierzoną zwykle skalą Orientacji na Dominację Społeczną (ang. *Social Dominance Orientation* – SDO), autorstwa Sidaniusa i Pratto (1999)⁷. Legitymizacja politycznego i ekonomicznego *status quo* jest tu rozumiana jako przykład orientacji obronnej, dążącej do stabilizacji tego co jest, wynikającej z obawy przed zmianami (por. Jost i inni, 2003). Także nasze badania pokazały, że konserwatywne prawicowe poglądy na gospodarkę, a także (choć w słabszym stopniu) konserwatywny, narodowo-katolicki światopogląd, istotnie (choć niezbyt silnie) wyjaśniają poziom moralnej legitymizacji *status quo* w dzisiejszej Polsce⁸. W naszym społeczeństwie nie stwierdzono jednak opisywanego w literaturze opartej na badaniach prowadzonych w zaawansowanych demokracjach pozytywnego związku między negatywnymi stereotypami i dyskryminacją różnych mniejszości a legitymizacją systemu. Analiza danych zebranych w „Polskim Sondażu Uprzedzeń 2009” pokazała inny kierunek związku między tymi zmiennymi. Okazało się, że

⁵ J. Jost i O. Hunyady, *The psychology of system justification and the palliative function of ideology*, „European Review of Social Psychology” 13(2001), s. 111–153; eadem, *Antecedents and consequences of system-justifying ideologies*, „Current Directions in Psychological Science” 5(2005), s. 260–265.

⁶ J. Jost, M. Banaji i B. Nosek, *A decade of system justification theory. Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of status quo*, „Political Psychology”, 25(2004), s. 881–837; M. Lerner, *The belief in justice world: A fundamental delusion*, New York 1980.

⁷ J. Sidanius i F. Pratto, *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*, New York 1999; J. Jost, J. Glaser, A. Kruglanski i F. Sulloway, *Political conservatism as motivated social cognition*, „Psychological Bulletin” 3(2003), s. 339–375.

⁸ K. Skarżyńska, *Państwo i społeczeństwo. Jak Polacy postrzegają instytucje, gospodarkę, politykę i samych siebie*, w: *Spory wokół teorii i praktyki państwa prawa*, red. G. Ulicka i S. Wronekowska, Warszawa 2011, s. 97–123.

respondenci, którzy bardziej legitymizują nasz porządek ekonomiczno-społeczny (uważają, że jest sprawiedliwy), częściej deklarują, że w wyborach do Parlamentu Europejskiego chętnie oddaliby głos na przedstawiciela jakiejś grupy mniejszościowej, chętniej też przyznają członkom tych grup prawo do zakupu i posiadania ziemi w Polsce oraz do zakładania własnych przedsiębiorstw w naszym kraju, niż osoby słabiej legitymizujące ten porządek. Byli także mniej skłonni do faworyzowania własnej grupy kosztem innej grupy mniejszościowej. Autorzy tych analiz sądzą, że badani Polacy są autentycznie przekonani o słuszności aktualnego, względnie nowego, porządku społecznego i nie czują jego zagrożenia. W związku z tym moralna legitymizacja tego porządku wiąże się raczej ze wspieraniem pewnych prodemokratycznych postaw i zachowań niż z hamowaniem zmian⁹. O tym, że w polskim społeczeństwie poziom moralnej legitymizacji systemu nie ma głównie charakteru obronnego, świadczy także i to, że w naszych badaniach nie stwierdza się istotnej korelacji między oceną sprawiedliwości aktualnego porządku a zmiennymi położenia społecznego (dochodami, wykształceniem, miejscem zamieszkania)¹⁰.

Odmienność doświadczeń historycznych i względna nowość demokratycznego kapitalizmu w Polsce, w porównaniu z krajami Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych Ameryki, powoduje, że moralna legitymizacja *status quo* w dzisiejszej Polsce może mieć inne uwarunkowania i funkcje. Podejmując ogólnopolskie badania nad psychologicznymi i społecznymi korelatami oceny sprawiedliwości aktualnego porządku politycznego i ekonomicznego, przypuszczałam, że będą nimi negatywistyczne schematy spostrzegania świata społecznego. Schematy te, czyli uproszczone, jednostronne obrazy relacji międzyludzkich i międzygrupowych, odbieranych jako antagonistyczne, przesycone nieufnością i rywalizacją, a także spostrzeganych jako groźne, niebezpieczne dla ludzi, traktuję jako dość stabilny element mentalności jednostki. Bardziej szczegółową charakterystykę poszczególnych schematów, uwzględnionych w opisywanym tu badaniu, podam niżej, prezentując narzędzia pomiarowe. Spodziewałam się także, że konsekwencją niskiej moralnej legitymizacji ekonomiczno-politycznego *status quo* będzie wyższa akceptacja agresji wyrażanej wobec polityków. Hipotezy te sprawdziłam w badaniu, przeprowadzonym na reprezentatywnej, losowej próbie dorosłych Polaków (n=971), w ostatnich tygodniach września 2014 r.¹¹

---

⁹ A. Cislak i A. Wójcik, *Jasne strony legitymizacji – pozytywne aspekty przekonania o słuszności systemu w kształtowaniu relacji międzygrupowych*, w: *Wobec obcych. Zagrożenia psychologiczne a stosunki międzygrupowe*, red. M. Kofta i M. Bilewicz, Warszawa 2011, s. 103–114.

¹⁰ K. Skarżyńska, *Psychologiczne czynniki rozwoju: przekonania i szczęście*, w: *Węzeł polski. Bariery rozwoju z perspektywy ekonomicznej i psychologicznej*, red. P. Kozłowski, Warszawa 2011, s. 26–45.

¹¹ Opisywane badanie jest częścią programu „Akceptacja agresji w świecie społecznym i polityce. Rola struktur poznawczych, indywidualnej agresywności i czynników sytuacyjnych”, finansowanych przez Narodowe Centrum Nauki. Autorką i kierownikiem programu jest autorka tego artykułu. Podstawą prezentowanych analiz są dane zbierane metodą indywidualnych, ustrukturalizowanych wywiadów, wspomaganych komputerem.

3. Narzędzia pomiaru zmiennych

Sprawiedliwość aktualnego porządku ekonomicznego i politycznego mierzono 10-pozycyjną skalą własnego autorstwa, wzorowaną na *System Justification Scale*, stworzoną przez Kaya i Josta¹². Nasza skala została przystosowana do polskich warunków, sformułowania poszczególnych twierdzeń były zapożyczone z potocznych opinii, wyrażanych przez Polaków w swobodnych rozmowach o naszym systemie, o politykach oraz o tym, czy i jak sprawiedliwie czują się traktowani przez różne instytucje. Ostateczna wersja skali jest rzetelna (α Cronbacha = 0,75). Każde twierdzenie skali było oceniane od „1” (zdecydowanie nie zgadzam się) do „5” (zdecydowanie zgadzam się). Przykładowe pozycje skali: „Instytucje państwowe na ogół dobrze służą obywatelom”, „Najlepiej wiedzie się u nas w Polsce ludziom, którzy na to najmniej zasługują”, „Różnicowanie dochodów w Polsce jest zbyt duże i niesprawiedliwe”. Treść wszystkich twierdzeń zostanie podana przy prezentacji wyników.

Nieufność interpersonalna mierzona była polską wersją skali autorstwa Yamagishi i Yamagishi¹³. Skala, wielokrotnie stosowana także w polskich badaniach, składa się z siedmiu twierdzeń, każde oceniane od „1” (zdecydowanie nie zgadzam się) do „6” (zdecydowanie zgadzam się). Przykładowe pozycje skali: „Większość ludzi skłamię, jeżeli będzie mogła dzięki temu coś zyskać”, „W tych wrogich czasach powinno się być bardzo czujnym, ponieważ ktoś może nas oszukać”. Skala jest rzetelna (α Cronbacha = 0,79).

Cynizm w polityce mierzono 10-pozycyjną skalą własnego autorstwa. Poszczególne twierdzenia pochodzą z potocznego dyskursu Polaków na temat polityki i polityków. Respondenci deklarowali stopień, w jakim zgadzają się lub nie zgadzają z każdym z twierdzeń (na skali od „1” – zdecydowanie nie zgadzam się do „5” – zdecydowanie zgadzam się). Skala rzetelna: α Cronbacha = 0,72. Przykładowe twierdzenia skali: „Do polityki idą zazwyczaj egoiści, żądni sławy i pieniędzy”, „Politykom chodzi tylko o interesy (własne lub partyjne), a nie o jakieś wspólne, ponadpartyjne dobro”.

Życie jako gra o sumie zerowej – skala mierzy akceptację przekonań o antagonistycznej naturze otaczającego świata społecznego, w którym wszyscy rywalizują ze wszystkimi o jakieś dobro, które ma zwykle ograniczony charakter. Skala 10-pozycyjna, dość rzetelna (α Cronbacha = 0,68), autorstwa Wojciszke, Baryły i Różyckiej¹⁴. Przykładowe twierdzenia: „W życiu już tak jest, że kiedy ktoś zyskuje, to ktoś inny na tym traci”, „Bogactwo nielicznych jest budowane

¹² A. Kay i J. Jost, *Complementary justice: effect of „poor but happy” and „poor and honest” stereotype exemplars on system justification and implicit activation of the justice motive*, „Journal of Personality and Social Psychology” 5(2003), s. 823–837.

¹³ L. Yamagishi i M. Yamagishi, *Trust and commitment in the United States and Japan*, „Motivation and Emotion” 18(1994), s. 129–166.

¹⁴ B. Wojciszke, W. Baryła i J. Różycka, *Wiara w życie jako grę o sumie zerowej*, w: *Między przeszłością a przyszłością. Szkice z psychologii politycznej*, red. U. Jakubowska, K. Skarżyńska, Warszawa 2009, s. 179–188.

na krzywdzie wielu”. Każde twierdzenie jest oceniane od „1” (zdecydowanie nie zgadzam się) do „5” (zdecydowanie zgadzam się).

Świat jako zagrożenie to skala, autorstwa Duckitta i Fisher, mierząca poziom akceptacji zespołu dziesięciu przekonani o tym, że świat społeczny wokół nas jest pełen różnych zagrożeń, w związku z czym nie możemy się czuć bezpiecznie¹⁵. Przykładowe pozycje skali: „Jest wielu ludzi w naszym społeczeństwie, którzy mogą zaatakować kogoś bez powodu, ze zwykłej podłości”, „Z każdym dniem rośnie społeczne bezprawie i brutalność, a ryzyko, że ktoś zostanie obrabowany, napadnięty lub nawet zamordowany, jest coraz większe”. Respondenci wskazują stopień zgody z każdym twierdzeniem skali (od „1” – zdecydowanie nie zgadzam się, do „6” – zdecydowanie zgadzam się). Skala jest rzetelna: α Cronbacha = 0,79.

Akceptacja agresji wobec polityków mierzona była dwiema skalami własnego autorstwa. Skala 1 składa się z 10 różnych przejawów agresji słownej i fizycznej, Respondenci proszeni są o zaznaczenie, w jakim stopniu (od „1” – całkowicie niedopuszczalne, do „4” – całkowicie dopuszczalne) byliby skłonni zaakceptować opisane zachowania wobec polityków. Skala jest wysoko rzetelna: α Cronbacha = 0,86. Przykłady ocenianych zachowań (pozycji skali): „Obrażanie polityków”, „Wyładowywanie złości na polityków poprzez publiczne rzucanie obelg wobec nich”, „Uderzanie, poszturchiwanie, rzucanie przedmiotami”.

Skala 2 była wzorowana na narzędziu stosowanym do pomiaru akceptacji agresji w polityce amerykańskiej¹⁶, a jej twierdzenia wskazują okoliczności, w których wyrażana jest agresja wobec polityków. Na przykład: „Kiedy politycy niszczą kraj, obywatele powinni im wysłać groźby i postraszyć ich”; „Najgorszym politykom powinno się powybić szyby, żeby przestali szkodzić krajowi”. Każde z siedmiu twierdzeń było oceniane na skali od 1 – całkowicie niedopuszczalne, do 4 – całkowicie dopuszczalne. Skala 2 jest dość rzetelna: α Cronbacha = 0,67.

W badaniu kontrolowano także zmienne społeczno-demograficzne: wiek, płeć, miejsce zamieszkania, dochody.

4. Wyniki

Zacznijmy od pokazania rozkładów ocen poszczególnych twierdzeń Skali Sprawiedliwości aktualnego porządku ekonomiczno-politycznego. Skala jest 5-stopniowa, w tabeli 1 przedstawiono zagregowane wyniki dla ocen pozytywnych (powyżej 3, czyli takiego, w którym respondent zaznacza wahanie co do oceny) oraz negatywnych (poniżej 3).

¹⁵ J. Duckitt i K. Fisher, *Social threat, worldview, and ideological attitudes*, „Political Psychology” 2(2003), s. 63–84.

¹⁶ N. Kalmoe, *Does violent political rhetoric fuel political violence?* Referat prezentowany na Annual Meeting American Political Science Association, Waszyngton, 2–5 września 2010.

Tabela 1. Oceny różnych aspektów sprawiedliwości systemu (wyniki Skali Sprawiedliwości Systemu)

Twierdzenie	Procenty osób		
	zgadzam się (oceny 5 i 4)	nie zgadzam się (oceny 1 i 2)	wahałam się (ocena 3)
Ludzie w Polsce dostają to, na co zasługują swoją pracą, talentem, czy pomysłami	30,5	45,8	23,7
Polskie prawo jest sprawiedliwe i równe dla wszystkich	9,8	71,8	18,4
Zróżnicowanie dochodów jest zbyt duże i niesprawiedliwe	81,5	9,8	8,7
Ludziom przestrzegającym prawa żyje się w Polsce lepiej niż tym, którzy prawo omijają	24,7	47,9	27,4
Najlepiej wiedzie się u nas ludziom, którzy na to najmniej zasługują	38,9	24,9	36,2
Instytucje państwowe na ogół dobrze służą obywatelom	20,3	42,3	37,4
Osoby sprawujące władzę zbyt często są niekompetentne	73,4	12,1	24,5
Porządek społeczny w Polsce jest sprawiedliwy	16,1	52,9	31,1
Zasady prowadzenia polityki w Polsce są na ogół słuszne	15,9	51,5	32,6
W dzisiejszej Polsce często rządzą osoby dbające tylko o własne dobro	68,2	10,2	21,6

Przedstawione w tabeli 1 oceny różnych aspektów systemu są surowe. Najwięcej osób uważa, że niesprawiedliwe i zbyt duże są różnice dochodów oraz że osoby sprawujące władzę są niekompetentne, a przy tym dbają tylko o siebie. Prawie 72% Polaków ocenia prawo jako niesprawiedliwe i nierówne dla wszystkich, a prawie 53% cały aktualny porządek społeczny uważa za niesprawiedliwy. Po przekodowaniu kilku pozycji skali tak, aby wyższa punktacja oznaczała wyższą ocenę danego aspektu systemu, w kolejnych zestawieniach posłużę się średnimi wynikami całej, 10-pozycyjnej skali. W tabeli 2 podaję średnie (M) i odchylenia standardowe (SD) wszystkich mierzonych zmiennych.

Analiza średnich wyników poszczególnych zmiennych pokazuje, że negatywistyczne schematy świata społecznego są w naszym społeczeństwie raczej akceptowane niż odrzucane. Zwłaszcza silny jest cynizm polityczny. Natomiast przeciętny poziom akceptacji wyrażania agresji wobec polityków jest niski, nieco wyższy wtedy, gdy dookreśla się sytuację, w jakiej można dopuścić się agresji wobec polityków, jako szkodzącą krajowi.

Zobaczymy teraz, czy i jak silnie oceny sprawiedliwości aktualnego porządku ekonomiczno-politycznego wiążą się z uwzględnionymi w opisywanym badaniu zmiennymi psychologicznymi. W tabeli 3 przedstawione są współczynniki korelacji r -Pearsona między ocenami sprawiedliwości systemu a pozostałymi zmiennymi.

Tabela 2. Średnie i odchylenia standardowe poszczególnych zmiennych

Nazwa zmiennej	Zakres skali ocen	M	SD
Sprawiedliwość systemu	1–5	2,32	0,66
Nieufność interpersonalna	1–6	3,73	0,74
Cynizm polityczny	1–5	3,45	0,65
Życie jako gra o sumie zerowej	1–5	3,00	0,57
Zagrażający świat	1–6	3,58	0,68
Akceptacja agresji wobec polityków	1–4	1,54	0,45
Akceptacja agresji wobec polityków, gdy źle rządzą	1–4	1,87	0,48

Tabela 3. Związki między oceną sprawiedliwości aktualnego porządku ekonomiczno-politycznego a schematami świata społecznego (współczynniki korelacji r-Pearsona)

Schematy świata społecznego	r-Pearsona
Cynizm polityczny	-0,48**
Życie jako gra o sumie zerowej	-0,38**
Świat społeczny jako zagrożenie	-0,27**
Nieufność interpersonalna	-0,26**
Akceptacja agresji wobec polityków	-0,09*
Akceptacja agresji wobec polityków, gdy źle rządzą	-0,21**

** $p < 0,00001$; * $p < 0,006$

Okazuje się, że ocena sprawiedliwości aktualnego porządku ekonomiczno-politycznego w Polsce jest najsilniej związana z tym, co ludzie myślą o polityce i politykach: im bardziej cyniczny jest schemat tej dziedziny życia, tym aktualny ład oceniany jest jako mniej sprawiedliwy. Także inne negatywne schematy otaczającego świata społecznego są negatywnie skorelowane z oceną sprawiedliwości aktualnego porządku. Tak jak przewidywano, niskiej ocenie sprawiedliwości aktualnego systemu towarzyszy większa akceptacja agresji wobec polityków, zwłaszcza w sytuacji, gdy ich działania ocenia się negatywnie, jako wyrządzające szkody krajowi.

Sprawdzono także, czy i w jaki sposób oceny sprawiedliwości porządku ekonomiczno-politycznego związane są ze zmiennymi społeczno-demograficznymi. Okazało się, że tylko dwie z uwzględnionych w badaniu zmiennych istotnie, choć słabo, korelują z oceną sprawiedliwości. Młodszy i wyżej wykształceni nieco bardziej moralnie legitymizują aktualny porządek niż starsi i mniej wykształceni (współczynnik r-Pearsona dla korelacji z wiekiem wynosi 0,10; $n = 971$; $p < 0,002$; dla korelacji z wiekiem r-Pearsona wynosi 0,09; $n = 971$; $p < 0,006$). Dochody, miejsce zamieszkania oraz religijność nie mają istotnego związku z ocenami sprawiedliwości systemu.

5. Dyskusja

Polacy dostrzegają w funkcjonowaniu systemu ekonomiczno-politycznego szereg negatywnych zjawisk, które prowadzą do moralnej jego krytyki, wyrażanej w kategoriach niesprawiedliwości. Zdecydowana większość Polaków widzi niesprawiedliwość w zbyt dużym zróżnicowaniu dochodów, w egoizmie i niekompetencji władz, a także w kształcie i funkcjonowaniu prawa. Nieco ponad 50% zgadza się z bardzo ogólnym twierdzeniem, że „aktualny porządek społeczny w Polsce jest niesprawiedliwy”. Stwierdzona w opisywanym badaniu niska ocena sprawiedliwości porządku ekonomiczno-politycznego nie jest wyjątkiem: badania prowadzone przez całą dekadę wykazywały podobnie niskie (a w roku 2004 – nawet wyraźnie niższe niż w roku 2014) oceny sprawiedliwości systemu¹⁷. Okazało się, że miejsce w systemie społecznym bardzo słabo różnicuje oceny sprawiedliwości systemu. Natomiast dość silnymi korelatami tych ocen są negatywne schematy świata społecznego: polityczny cynizm, przekonania o antagonistycznej naturze relacji społecznych, nieufność i poczucie zagrożenia. Badania korelacyjne nie pozwalają rozstrzygnąć, czy niska ocena sprawiedliwości aktualnego porządku społecznego jest przyczyną, czy skutkiem akceptacji negatywnych przekonań o relacjach między ludźmi oraz przyczyną czy skutkiem politycznego cynizmu. W świetle wcześniejszych badań wiemy, że schematy świata społecznego mają wiele różnych źródeł, m.in. kształtują się w procesie wczesnej socjalizacji w rodzinie. Schematy te są w dorosłym życiu wzmacniane lub wygaszane poprzez różne doświadczenia, w tym – doświadczenia sprawiedliwego i niesprawiedliwego traktowania przez instytucje państwowe i ludzi władzy. Polacy mają wiele doświadczeń zawodu, niedotrzymywania zobowiązań bądź wyraźnego cynizmu władzy, więc można przypuszczać, że negatywistyczne przekonania o świecie społecznym są w znacznej mierze pochodną także tych złych doświadczeń. Ponieważ w opisywanym badaniu nie stwierdzono wyraźnego związku między pozycją społeczną (większymi zarobkami, miejscem pracy i zamieszkania) a oceną sprawiedliwości systemu, nie można tej oceny traktować jako przejawu psychologicznego usprawiedliwiania (czy racjonalizacji) własnej pozycji. Cytowani wcześniej amerykańscy badacze, Kay i Jost (2003), wykazywali tę „usprawiedliwiającą” własne położenie funkcję moralnych ocen systemu; polskie badania nie potwierdzają tej funkcji ocen sprawiedliwości ekonomicznego i politycznego ładu (por. także cytowane wcześniej analizy Cisłak i Wójcik, 2011).

Z punktu widzenia psychologicznej teorii społecznej legitymizacji systemu wynik ten skłania do co najmniej dwóch dodatkowych refleksji. Po pierwsze, gdy moralna legitymacja systemu jest słaba, obywatele mało angażują się w działaniu na jego rzecz, są mało aktywni politycznie i społecznie, często odmawiają uczestnictwa w wyborach ogólnokrajowych czy lokalnych. Tak właśnie

---

¹⁷ K. Skarżyńska, *Psychologiczne czynniki rozwoju: przekonania i szczęście...*, s. 36; A. Mikiewicz i B. Wojciszke, *Delegitymizacja bogactwa materialnego*, „Czasopismo Psychologiczne” 2(2007), s. 101–108.

jest w Polsce: frekwencja wyborcza jest niska, a poziom zaangażowania obywatelskiego jeden z najniższych w Europie. Nie można się także spodziewać aktywnej obrony systemu, gdyby był poważnie zagrożony. Dwadzieścia pięć lat polskiej realnej demokracji i kapitalizmu nie ukształtowało wśród większości obywateli przekonania, że ten ład polityczny i ekonomiczny ma poważne walory moralne: jest sprawiedliwy, przynosi dobro zwykłym ludziom. Jedną z przyczyn takiej oceny politycznego *status quo* jest koncentracja uwagi społecznej na silnie spolaryzowanej, przesyconej konfliktami scenie politycznej, na której jedna ze stron konfliktu bardziej lub mniej wyraźnie delegitymizuje aktualny system, zarówno w kategoriach moralnych, jak i prawnych. Ale nie można abstrahować od dużych nierówności społecznych, które są dla wielu Polaków niczym niesprawiedliwione (39% Polaków sądzi, że „najlepiej wiedzie się u nas ludziom, którzy najmniej na to zasługują”, por. tab. 1).

Po drugie, w systemie słabo legitymizowanym moralnie ludzie są mniej zadowoleni z życia¹⁸. We wcześniejszych badaniach wykazaliśmy, że przekonania (np. zaufanie do ludzi), które silnie wiążą się z moralną legitymizacją systemu, są także silnie pozytywnie związane z poczuciem kontroli jednostki nad własnym życiem i szczęściem. Zadowolenie z życia pośredniczy w związku między pewnymi przekonaniem a społeczną, moralną legitymizacją systemu. Negatywistyczne schematy świata społecznego, takie jak cynizm polityczny, wiara w życie jako grę o sumie zerowej i widzenie otaczającego świata jako pełnego zagrożeń, wiążą się istotnie z poczuciem niesprawiedliwości systemu, w jakim żyje jednostka. A jednocześnie te negatywistyczne przekonania zawierają w sobie brak wiary w kontrolę nad własnym życiem osobistym i społecznym i przyczyniają się do niższej satysfakcji z życia.

Opisane w artykule analizy dowodzą także związku między moralną oceną ekonomiczno-politycznego systemu a deklarowaną dopuszczalnością słownej i fizycznej agresji obywateli wobec polityków. Im aktualny ład oceniany jest jako mniej sprawiedliwy, tym większa akceptacja agresji w polityce. Pamiętajmy jednak, że przeprowadzone analizy mają charakter korelacyjny. Równie zasadne jest więc interpretowanie tego związku jako konsekwencji negatywnej oceny systemu jako niesprawiedliwego (badania innych autorów pokazują, że osoby doświadczające niesprawiedliwości odczuwają niechęć, czy nawet wrogość nie tylko do jej sprawców, ale często zgeneralizowaną i przenoszoną na innych ludzi i instytucje)¹⁹. Możliwe jest też, że przekonanie o cynizmie polityków i uprawianej przez nich polityce jako wyłącznie grze o władzę i pieniądze skłania ludzi do oceniania całego porządku społecznego, ekonomicznego i politycznego jako niesłusznego moralnie, niesprawiedliwego. Taka personalizacja oceny

---

¹⁸ K. Skarżyńska i K. Henne, *Wiara w człowieka, poczucie szczęścia i legitymizacja systemu społecznego. Przekonania legitymizujące system polityczny*, w: *Jakość życia. Od wykluczonych do elity*, red. R. Derbis, Częstochowa 2008, s. 15–34.

¹⁹ G. Mikula, *Justice and social interaction...*; K. Clark i K. James, *Justice and positive and negative creativity*, „Creativity Research Journal” 4(1999), s. 311–320; E. Zitek, A. Jordan, B. Monin i F. Leach, *Victim entitlement to behave selfishly*, „Journal of Personality and Social Psychology” 98(2010), s. 245–255.

systemu ekonomiczno-politycznego, czyli przenoszenie negatywnego wizerunku konkretnych polityków i osób sprawujących władzę na różnych szczeblach zarządzania – na ogólną oceną systemu, powinna skłaniać osoby sprawujące władzę do przestrzegania społecznie akceptowanych standardów moralnych, a wszystkich obywateli do większej uważności przy oddawaniu swojego głosu na kandydatów do ważnych urzędów czy stanowisk w państwie.

JUSTICE AS THE EVALUATION CRITERION ECONOMICAL AND POLITICAL SYSTEM

SUMMARY

Justice is a widely used evaluation criterion applied to both particular decisions and behaviours as well as to whole social, economic and political systems. The paper presents research results from the representative sample of adult Poles conducted in September 2014. The goal of the research was to investigate the relationships between different schemata of world perception and the evaluation of the justice of the current socio-economic system. The method of the data collection was computer assisted telephone interviews. The results indicate that the evaluations of justice of the political system are lower when: political cynicism is higher, interpersonal distrust is higher and when respondents held a stronger belief that the social world is full of uncontrollable danger. Also the lower evaluations of justice of the current system were accompanied by acceptance of aggression in politics. Socio-demographic variables were less correlated with the evaluations of the justice of the system than were psychological variables. Only age and educational level significantly but weakly differentiated the evaluations of justice.

KEY WORDS: justice, political cynicism, zero-sum game, distrust, social world as a threat